

A „kettős spirál”-modell

Mikor nem változás a még oly látványosan annak tűnő sem? Nők tömegeinek társadalmi és gazdasági szerepköre gyors és radikális változáson megy keresztül a háborúk elején, hogy aztán, a háború végén, gyorsan és radikálisan *viszszarendeződjék* számukra minden. Azok között, akik erre felfigyeltek, sokan vannak, akik számára mind az „előrelépés”, mind a „visszarendeződés” könnyen megmagyarázhatónak tűnik. A háborús évek hozta változások – mondják – rövid távú változások. Olyan történések, mint Alan Milward vagy Angus Calder, a következőképpen érvelnek: a háborúk nem *okoznak* mélyről fakadó társadalmi vagy gazdasági változásokat, mindössze

csak fölerősítik vagy fölgyorsítják az amúgy is zajló folyamatokat. A háború során gyorsan bekövetkező radikális változásokban – melyek nagyon keményen érintik a nők életét – nem látnak semmi egyebet, mint a megszokott *gender*-kapcsolatok időleges fölfüggesztését. A „nemzet” azzal a kéréssel fordul a nőkhöz, hogy *ideig-óráig* változtassanak szokott szerepkörükön.

Mindazonáltal, ha a nők szerepkészletében a háború ideje alatt bekövetkezett változásokra úgy tekintünk, mint a társadalmi teret „átfazonírozására”, mely ha mégoly csekély mértékig, ha mégoly végiggondolatlan módon is, de növelte a társadalmi egyenlőséget, az engedményeknek a háború befejezte utáni években villámgyorsan bekövetkezett visszavonása legalábbis meglepőnek tűnik. Ha mégoly rövid ideig vagyunk csak kitéve *nap, mint nap megismétlődő* új tapasztalatoknak, melyeket

„The Double Helix”, in Margaret Randolph Higonnet – Jane Jenson – Sonya Michels – Margaret Collins Weitz (eds): *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. Yale University Press, 1987, 31–47.

megélnünk adatik, abból elméletileg akár az is következhet, hogy elkezdünk forradalmian másként viszonyulni megszokott paradigmáinkhoz. Elég sok bizonyíték található arra, hogy új szerepekkel való szembesülésük arra készítette a nőket: értékeljék újra, mennyire is érvényes a nemek közötti, hagyományos munkamegosztás, s kezdjenek magukra más szemmel tekinteni. A Brit Iparfelügyelet vezetője 1916-ban arról számol be, hogy „újabbán megerősödött a nők önbizalma”. A *New Statesman* pedig arról ír, hogy „a nők újabbán nagyon is odafigyelnek mindenre, jóval kritikusabban viszonyulnak a munkafeltételeikhez, tettekre készebben lépnek föl minden ellen, amit igazságtalanságnak tartanak, mint a háború előtt bármikor”. A *National Union of Women Workers* már 1915-ben konferenciát szervezett, ahol nyomatékkal képviselték azt az álláspontot, hogy a háború utáni Nagy-Britannia újjáépítésében a nőknek sokkal több szerep kell, hogy jusson, mint azelőtt.¹ Szent igaz, voltak feministák, akik kétségbe vonták, hogy a nők új, háborús szerepkörökbe való bevonásában (elsősorban, ami a hadseregben való *katonai* alkalmazásukat illeti) „előrehaladást” kellene látni. Ennek ellenére sem árt szemügyre venni a változásra utaló bizonyítékokat, hogy rámutathassunk a

személyesen megélt tapasztalatok és az öntudatra ébredés közötti kölcsönhatásokra (nemkülönben a diskurzus-használatunk és explicit megfogalmazásig soha el nem jutó attitűdjeink közöttiekre).

Mindkét világháborúban sok nő nyerte el gazdasági függetlenségét és vívott ki magának a családon belül olyan tekintélyt, amivel korábban sosem rendelkezett. Sokuk számára a férfiaknak a háborúból való visszatérte egyet jelentett mindezek elvesztésével. Mit kezdhettek a nők maguk ezzel a ténnyel? Hogyan ragaszkodhattak nemük társadalmi helyzetének öntudatos képviseléséhez azok után, hogy a társadalom nekilátott visszaállítani a nemek közötti viszonyok „normális állapotát”? Az egyik fontos szempont, amire jelen könyv tanulmányai hangsúlyt helyeznek, annak bemutatása: mennyire nem bizonyultak tartósnak a nők társadalmi szerepeiben a háborús évek során hozott átalakítások. A másik, annak bemutatása, hogyan vallottak kudarcot a nők abban, hogy a társadalmi viszonyok meghatározta csoportként sikerüljön látniuk és láttatniuk magukat. Ha a nők anyagi életfeltételeiben rövid távon bekövetkezett változások, illetve azoknak a kultúrát is átalakító leképeződése tiszviriág-életűnek bizonyultak, akkor azt kell elkezdenünk vizsgálni, mi

lehet hosszú távon a világháborúk szerepe a nők társadalmi helyzetében bekövetkezett változások létrejöttében.

Szerzőink a huszadik század során bekövetkezett két nagy háborúra összpontosítanak. Mondhatnánk, persze, hogy a nők mindig is megszenvedtek minden háborút – olykor maguk is részt vettek bennük, személyesen. Fölidézhetünk szépirodalmi példákat: az amazonokat, Andromakhét, Kurázi mamát; történelmieket is: Jeanne d’Arcot vagy Florence Nightingale-t, harcosokat és gyógyítókat. De az, hogy a nők betagozódjanak a militarizált ipargazdaságba is, a reguláris hadseregbe is, ebben a két modern háborúban vált intézményesültté, amikor is tanúi lehettünk a nők „létszámba vételének”, „irányításának” és „besorozásának”.² Az állam mindkét világháborúban elsöprő mértékben avatkozott be a gazdasági életbe és a társadalmi struktúra valamennyi szférájának működésébe. Ezek a háborúk nemcsak fölemésztették a GNP teljes forrás-állományát – még olyan erőforrásokat is bevetettek, amelyekre korábban nem kívántak igényt tartani (vagy legfeljebb csak elenyésző mértékben). Ilyennek tekinthetjük a női munkaerőt is. E folyamat során a jövedelmek kiegyenlítődtek,

a gyermekhalálozási ráták javultak, s nagy figyelmet fordítottak a házas dolgozó nők nyakába szakadó „kétműszakos” terhelésre is. A 20. században a tömegessé váló mobilitás segített az ideológiák figyelmét a nőkre irányítani. Az állam számára mindig is fontosnak bizonyultak a nők, de – mint azt Karin Hausen és Sarah Fishman a kötetben szereplő írásai mutatják – a világháborúk során mindegyik állam explicit formában nyilatkoztatta ki a nemzet nőnemű állampolgáira vonatkozó döbbenetesen paternalista nézeteit.

Az ember arra számíthatott volna, hogy – válaszul – a világháborúk széleskörű és tartós átalakulásokat generálnak majd a társadalmi intézmények működésében; katalizátorként szolgálnak a nemek közötti különbségek társadalmi meghatározottságának egyre gyorsabb, s egyre inkább összegződő jellegű tudatosításához. A 19. század közepétől a nők iskoláztatási lehetőségei egyre javultak, egyre több foglalkozás és hivatás nyílt meg számukra. Miközben a polgári kultúra-eszmény a nőkben a magánszféra keretein belül folytatott háztartási tevékenység végzőjét kívánta látni, s mitológiát faragni ízlésformáló, illetve a korai gyermeknevelésben betöltött szerepük köré, a jelesebb feminista gondolkodók (mint John Stuart Mill vagy

Susan B. Anthony) fölismerték, mennyire összeegyeztethetetlen az individualizmus polgári kultúrával a nők polgárjogainak intézményeken keresztül érvényesített korlátozása. A választójogi mozgalmak révén a nők a közéletben is kezdtek föltűnedezni. 1792-ben még egy olyan kivételes íróra volt szükség, mint Mary Wollstonecraft, hogy látomásos *Vindication of the Rights of Women* című könyvében megkérdőjelezhesse az érvényben lévő kulturális normákat. Később, 1848-ban, Elizabeth Cady Stanton és Lucretia Mott gyűlést hívtak össze Seneca Fallsba, hogy a velük hasonló gondolkodású radikálisokkal együtt egyenlőséget követeljenek a nőknek. Alig néhány nappal az I. világháború kitörése előtt, 1914-ben, Párizsban, az iskolázottabb középosztály tagjai jelentős számban vonultak föl a nők számára választójogot követelő tüntetésen. E fokozatosan kialakult, növekvő létszámú tömegbázis szolgálhat magyarázatul arra, hogy az I. világháború éveiben egész sor ország feministái hitték: ha a nők kiveszik részüket a háborús erőfeszítésekből, annak meglesz a politikai haszna. A kortársak között sokan gondolták: a nők tevőleges bekapcsolódása, netán kvázi-katonai részvétele végül is majd „érdemessé” teszi őket arra, hogy megkapják a választójogot.

A háború rövid távon változásokat hozott abban, milyen speciális feladatok hárulhatnak a nőkre; a világháborút követő alkotmányos változások pedig sok országban lehetővé tették, hogy a nők választójogot kapjanak. (A francia és az olasz nőknek erre a következő világegés befektetésig még várniuk kellett.) De ezeket a politikai módosítgatásokat nem kísérte a nők helyzetének az a fajta változása, amelynek hamarost bekövetkeztében addig sokan hittek. Ez a kudarc indokoltá teszi, hogy újraértelmezzük a „fejlődésnek” azokat a politikai modelljeit, melyek a látványos (ám egymástól elszigetelt) változásokra túlságosan is nagy súlyt fektetnek. A levonható következtetés olyan ideológiai mechanizmusokra irányítja a figyelmet, amelyek határt szabnak a biológiai nemek társadalmi meghatározottságú szemléletében bekövetkező változásoknak, valamint annak is, hogy a társadalmi meghatározottságúnak fölfogott biológiai nem milyen funkciókat tölthet be a társadalmi, a gazdasági és a politikai diskurzusokban.

Annak bemutatására, hogy milyen villámgyorsan és milyen széleskörűen következtek be a háborús évek során változások a nők társadalmi szerepköreiben, a kötet

szinte valamennyi tanulmánya alkalmasnak bizonyul. A legnyilvánvalóbb változásnak azt tekinthetjük, hogy drámaian megnőtt a családi otthont független keresőként elhagyó nők száma a lőszeriparban. Felületes ránézésre, ezeknek az újonnan alkalmazásba állt nőknek jelentős hányada rendszeresen integrálódott is a munkaerőpiacba. Ruth Milkman azt írja, hogy az amerikai szakszervezetekben a női foglalkoztatottak aránya az 1940-ben tapasztalt 9,4 százalékról 1944-re 21,8 százalékra nőtt. Steven Hause arra hívja föl a figyelmet, hogy a foglalkoztatási rátákban bekövetkezett változás annál inkább is jelentős, hogy a nők most már nem a hagyományosan a család-gazdálkodásból kinőtt női iparágakban (mint, mondjuk, a textilipar) jutnak szerephez, hanem a hagyományosan férfi-munkára épülő iparágakban (mint, mondjuk, a vasút). Az, hogy egyre több nő vállal kereső munkát, azt is jelenti, hogy egyre több figyelmet fordítanak arra, hogy a gyermekek nap közbeni felügyeletére (részben közösségi alapon, részben pedig a munkáltatók által finanszírozott szolgáltatásokkal) lehetőséget biztosítsanak.

A tanulmányok legalább ugyanennyi figyelmet fordítanak arra is, hogy a háborút követő években milyen drasztikus módon *csinál-*

tak vissza mindent. 1921-re a francia iparban foglalkoztatott nők számaránya alacsonyabb, mint 1906-ban. 1945-ben, a II. világháború befejezése után, Angliában a munkáspárti kormányzat felére csökkentette a helyi önkormányzatok bölcsődék támogatására fordítható pénzüsségeit, s ennek megfelelően, két év alatt nagyjából felére is csökkent a bölcsődék száma. Dominique Veillon kutatása azt látszik igazolni, hogy a francia nők mintegy húsz éven keresztül nem voltak hajlandók visszaemlékezni arra, hogy maguk is tevékenyen részt vettek az Ellenállásban.³ Ez a „visszahátrálás” arra látszik utalni, hogy a háború igazából folyamatokat szakít meg. Mondhatjuk-e, hogy a háborús időszak a társadalmi szerepek kapcsán szemmel láthatóan mutatkozó átalakulásai csalékonynak mutatkoztak? Steven Hause, illetve Michelle Perrot azt állítják, hogy a nők jogainak 1918-at követő kibővülése 1914 előtt bekövetkezett eseményekre vezethető vissza. A látszólag közvetlenül a nők háborús erőfeszítéseiből levezethető politikai nyereségek (mint például a választójog elnyerése), valójában nem vezethetőek le szűken csak a háború alatt történetekből. Más magyarázatnak is kell lennie a háborút követő változások egyenetlen és lassan végbemenő mivoltára. Amint arra Jane Jenson

rávilágít, Franciaországban a nők által fölmutatható politikai előny-szerzésnek sikerült elfednie azt, hogy a nők mind társadalmi, mind szakmai szempontból másodrendű szerepbe szorultak a férfiakhoz képest. Az állam pedig nagyon is föl-vállalta és a maga módján szentesítette is ezt a folyamatot.

Ha arra keresünk magyarázatot, hogy a nők háború alatti tevékenységeiben bekövetkezett változások miért nem javítottak társadalmi megítélésükön, érdemes a kettős spirál modelljéhez fordulnunk. Ennek a spirálnak (pontosabban: csavarnak) egyszerű a struktúrája: egy olyan fonatról van szó, amelyet két, egymás körül szabályosan tekeredő szál alkot. E mintázat szerint megtehetjük, hogy a nőket ne elkülönítve, izolált mivoltukban szemléljük, hanem a társadalmi nemek közötti viszonylatok rendszerén belül. A „női szál” a „férfi szállal” mindvégig szembe fordítva fut végig a spirált alkotó fonaton; minden egyes pontja „alárendeltje” a férfi szál vele szemközti pontjának. A modell így szemléletesen illusztrálja, hogy bár a férfi és női szerepkörök kultúráról kultúrára igen nagy változatosságot képesek fölmutatni, az egyik és a másik közötti viszony lényege bizonyos értelemben *konstansnak* tekint-

hető. Ahol a gyűjtögetés a férfiak dolga, a nőké pedig a halászat, ott úgy gondolják, hogy a gyűjtögetés fontosabb, „érdemtelibb” tevékenység a halászatnál. Egy másik társadalomban, ahol a férfiak dolga halászni, s a gyűjtögetés a nőkre hárul, ott a halak kifogása bizonyul magasabb presztízszű tevékenységnek. Nem annyira az számít, hogy konkrétan miből is áll egy tevékenység, hanem inkább az, hogy kulturálisan milyennek észlelik, mi a viszonylagos értéke a nemi hovatartozás megszabta alá- és fölérendeltségi viszonyok társadalmi rendszerén belül.⁴ Az *alárendelés* rendszeres, egyetemes jelensége megfejtendő probléma a feminista elméletalkotás számára. Lehetséges okait kereshetjük biológiai „adottságokban”, a mentális struktúrák „bináris karakterében”, vagy az identitásnak a két nemnél eltérő módon megvalósuló kialakulásában. Ennek a könyvnek a tanulmányai általában a jelzett spirál-modell társadalmi újratermelésének ideológiai vonatkozásaival foglalkoznak: a változással szemben tanúsított ellenállással, ami nehezíti a tisztánlátást, ha a tényleges mozgatóerőkre kívánunk fényt deríteni.

Háborús időkben a nők mindig is villámgyorsan kerültek (még-hozzá nagy tömegben) korábban férfiak által betöltött szerepkörök-

be. E szerepkörök elhódításának azonban – mélyebb értelemben – semmiféle jelentősége nincs. Régen, a kórházakban férfiak dolga volt a betegápolás; ez magasabb presztízssű tevékenységnek minősült, mint az, hogy a nők otthon a gyermekeket gondozták. A férfiak csatatérre vonulása megint csak nagyobb presztízzsel bírt, mint az, hogy a nők a családi otthon falai közül kilépve (akár még a frontvonalig is elmerészkedve) hajlandónak mutatkoztak betegápolással foglalkozni. A társadalmi „táncparketten” folytatott táncolás során, a nő tehet ugyan egy lépést előre, de vezetni változatlanul a férfi vezeti a partnerét, s nem megfordítva. Háborúban (azzal párhuzamosan, hogy kimozdulnak otthonról és a hátország „munka-frontján” állják meg a helyüket) másként nyilvánul meg a nő függő helyzetének nyilvánvalóvá tétele; és ez akár még javíthat is egy csomó munkába állt nő helyzetén. Hosszú távon azonban a nem függvényében mesterségesen generált különbségtevés ugyanaz marad, mint korábban volt. Az erőviszonyok éppen ezért attól a pillanattól fogva, hogy a háború véget ér – visszarendeződnek. Újból érvényes lesz a férfi és női szerepek közötti, a háború előtt érvényben volt viszonyok „térképe”. Még ha változik is valami a háború után a nők helyzetében, a nekik

„kiszignált” feladatok alulértékelése változatlanul megmarad.

Hogy a háborús évek változásai mennyire illuzórikus jellegűek voltak csak, többnyire hangsúlyozatlan marad. Kezdjük a szóban forgó iparági munkaerő-igények időben korlátos jellegével. Emblematikus Szögecselő Rózsink (*Rosie the Riveter*) repülőgépeket és hadihajókat szögecselt (ezek előállítására hovatovább nem sokáig lehetett szükség), nem pedig építőiparban használt tartóelemeket (azaz: nem egy olyan iparágban dolgozott, amely már a háború előtt is létezett, s várható volt, hogy a háború után is szükség lesz a működésére). Steven House eredményei például arra látszanak utalni, hogy a női munkaerő új területeken való föllépte véget vetett a korábban elnőiesedett iparágak fejlődésének (sőt, visszafejlődéshez vezetett).⁵ Valójában szó sem volt arról, hogy a nők olyan munkaerőpiac kereiteibe tagozódtak volna be, melyből teljesen hiányoznék a nemek közötti társadalmi különbségtevés. Úgy kellene inkább fogalmaznunk: azokban a szektorokban alkalmazták őket, amelyeket – a megváltozott körülmények nyomására – hajlandónak mutatkoztak olybá átminősíteni, hogy ott nők (is) dolgozhatnak. Mindig kizárták annak lehetőségét, hogy a nők magas képzettséget igénylő, il-

letve ellenőrzést, felügyeletet gyakorló pozíciókat tölthessenek be; a háború kényszerűségeiből pedig nyilvánvaló „természetességgel” következhetett, hogy nem részesültek teljes körű, alapos kiképzésben; anélkül állították munkába őket, hogy gondoskodtak volna a megfelelő elemi biztonsági intézkedések életbe léptetéséről.⁶ Hasonló volt a helyzet a hadseregben is. A nőket általában kisegítőként és tartalékosként alkalmazták; „nőkre szabott” orvosi-egészségügyi munkára fogták, illetve kommunikációs szerepkörökben alkalmazták őket. Ügyeltek arra, hogy alkalmaztatásukról szimbolikusan mindig az legyen állítható, hogy a frontvonalak mögötti területekre korlátozódik.

Amúgy, a hatóságok – mint arra Sonya Michel kutatásai rámutatnak – mindig is húzódoztak attól, hogy *nurseryk*, azaz bölcsődei/óvodai napközi otthonok létrehozásával intézményileg is szentesítsék a nemi szerepekben bekövetkező változást. A nappali gyermekgondozási programokat ellenezték, mivel ilyenek kidolgozása, illetve elterjesztése akár a nemek szerinti munkamegosztás átszervezéséhez is hozzájárulhatott volna. Kevés volt a gondozási központ, messze estek egymástól. Maga a *központ* elnevezés is árulkodó Denise Riley szerint, mivel egy „központ” láto-

gatása opcionális, szemben az iskolával, ahová kötelező járni. Angliában (és bizonyos mértékig másutt is) a bombázások kikényszerítették a gyerekek evakuálását. Ez a sok fájdalommal járó megoldás – ha csak rövid távra szólóan is, ideig-óráig – megoldást jelenthetett arra, hogy a szülők mit kezdjenek napközben a gyerekeikkel.

Harmadsorban, jó lenne tudni, mi volt az állami bürokrácia szándéka, amikor gyermekgondozási intézmények létrehozását bátorították. Háborús időkben a nők *produktív* kapacitása, a napi termelésben való részvételük értékesebbnek bizonyulhat, mint az a szempont, hogy ők a *reprodukciós* képesség „nemzeti tulajdont képező” letéteményesei. Ennek ellenére, a népesség lélekszáma és egészségi állapota Európában központi odafigyelést igénylő probléma maradt, és az a tény, hogy sok családban meghalt vagy huzamosan távol volt a családfő, majdhogynem atyai gondoskodásra készítetett minden államot. Ami a gyerekek, anyjuk munkaideje alatti gondozását illeti, e tekintetben Sonya Michel párhuzamokat mutat ki a nagy gazdasági világválság alatt és a háborús időszak során folytatott gyakorlat között. Kimutatja, hogy amikor Szögecse-lő Rózsi munkába menet beadta

gyermekét egy gondozóközpontba, akkor nem az volt az érdekes, hogy neki, mint munkavégző embernek, mire lenne szüksége. Valójában a munkáltató rövid távú érdekei számítottak és az a szempont, hogy a gyerekek *a nemzet majdani „állampolgáraivá”* nevelődése biztosítva legyen. Ez hozta létre ezeket az óvodákat, amelyek csak addig álltak fenn, „amíg a szükség úgy diktálta”. A paternalista állam – tehetnénk hozzá – csak a működéséhez szükséges „nyersanyag” biztosításával törődött.

Emberek tömegeinek pusztulása, fizikailag és lelkileg nyomorékká válásuk (amit az állam „háború okozta járulékos veszteségként” vett számba, s vett tudomásul), mindez persze születéspárti népesedéspolitika követését tette szükségessé. Ez ösztönzőleg hatott annak a nézetnek a képviselésére, hogy a nők térjenek vissza otthonukba. A „politika-csinálók” véleménye szerint ez fölöslegessé tette a napközi otthonok rendszerét. A francia metrójáratok szerelvényeiben a kiírás szerint *„háborús rokkantaknak, illetve terhes nőknek”* fönntartott ülőhelyek nem véletlenül párosítják együvé a két kategóriát. Karin Hausen és Sarah Fishman kimutatja, hogy a Németországban a hadiözvegyeknek, a vichyi Franciaországban a hadifogságba esett férfiak feleségeinek

kijáró szociális szolgáltatások azon az alapon születtek, hogy az állam ideológiai formába öltöztette saját paternalista kötelezettségeit és demográfiai ambícióit. Ez a helyzet miközben védelmet biztosított a nők számára, egyszersmind el is nyomta őket.

A *pronatalizmus* jól mutatja, mennyire illik háborús időkben a nők helyzetére a kettős spirál modellje. Annak a ténynek, hogy a háborúban a férfiak és a nők fizikailag messze kerülnek egymástól (vagyis a nemek közötti szegregáció erőteljesebbé válik), természetes következménye, hogy csökken a megszülető gyermekek száma. (A II. világháború idején – legalábbis az első években, amikor még nem lépett föl élelmiszerhiány – a megszállt Franciaország jelenti a szabályt erősítő kivételt ez alól.) A háború emberéletekben mérhető veszteségei következtében mind erőteljesebbé válik a demográfiai nyomás. A katonai stratégia és a pronatalista politika egy-egy külön oszlopot jelent a politikai kettős-könyvvitel számviteli rendszerében. A kettő, egymással összhangba hozott stratégiájából következik a nemeknek a háború alatt egymástól történő elkülönítése és a nők reprodukív funkcióinak szimbolikus *politikáivá* tétele. A nemzet mind harcoló, mind pedig fogságba esett katonáit következetesen

olyan politikai diskurzus nyelvén szólítja meg, amely (röhögni való megszállottsággal) a szexuális újratermelés témája körül forog. A háború fölerősíti azt a képzetet, hogy a nő: tulajdon. (Egyszersmind a „győzelmet arató nemzet” szimbóluma!) Az ellenséggel „összeálló” nőket stigmatizálják, szégyenpadra ültetik, olykor ki is végzik; a nemzet katonáinak ellenséges földön előforduló „romantikus közjátékait” viszont idealizálják. Vichy politikusai szemében a hadifogolyfelelések hűtlenkedése nem csak a személyes erkölcs tisztasága védelmében elutasítandó vétkek. Minden ilyesmi egyszersmind a politikai *közhangulatra* jelent veszélyt. Az ilyen félrelépés nem csupán a harcoló férfiak elárulása, hanem a nemzet vívta harc ügyéé is.

Georges Bataille tanulmánya,⁷ mely azt járja körül, hogyan itatja át egymást érzékiség-kultuszunk és az erőszakról való tapasztalati tudásunk, ebből a szempontból relevánsnak bizonyulhat. Annak mértékében, ahogy a szexuális aktus politikai színezetet ölt, a háború maga is erotikussá válik. Pontosabban: homoerotikussá lesz. Az I. világháború Franciaországban, Németországban és Angliában egyformán a „férfiasság próbatételét” jelentette. Nagy-Britanniában ráadásul fokozottabb hangsúlyt kapott annak a köteléknek a je-

lentősége, melyet a *public school* rendszer hív életre.⁸ Amikor a hadseregben kezdtek nők is megjelenni, a katonai vezetést elsősorban az nyugtalanította erősen, hogyan lehet majd a férfi-barátság minden próbát kiálló erejét épségben megőrizni, az egymással rivalizálásba csapó szexuális feszültségek közepette. A II. világháború a koncentrációs táborokban addig sosem tapasztalt mértékben kínált lehetőséget a szadista érzékiség ki-elégítésére – amint az az őrszemélyzetekről (olyan nőket is beleértve, mint Dorothea Binz és Hermine Braunsteiner) adott beszámolókból kiviláglik.

Megkockáztathatjuk továbbá: a háborús retorika és a jelképrendszer sosem szűnik meg „a politikai fenyegetettséget sorra-rendre szexuális fenyegetettséggént ábrázolni”, s egyre erősebb nyomaték-kal hangsúlyozza: múlhatatlan *sine qua non*, hogy asszonyaink termékenységé fölötte „a mi férfiaink” gyakorolhassanak felügyeletet.⁹ A retorika egyre inkább túllép azon, hogy a családi otthon falai között munkálkodó nőt ábrázolja; egyre inkább a nő szexuális vonzerejére apellál. A nőt birtokba venni, kiszajátítani akaró szexualizálás háborús időkben egészen egyértelműen mutatkozik meg a hús-vér katonának konkrét fantázia-világában, a szexbomba-újságkivágatokban, s

– burkoltan ugyan, de annál fenyegetőbbben – a propaganda-anyagokban, a költészetben, a filozófiában, egy expresszionista drámában épp úgy, mint Jünger vagy Spengler munkáiban. A férfiak küzdő-avagy hódító-képességét a hozzájuk hűséges asszonyok, a nekik otthont adó (s nő képében ábrázolt) Nemzet elvárásai gerjesztik. Az agresszor számára a háborús technológia vezérelve a maskulin hajtóerő! Ez teszi lehetővé, hogy úgy lássa: a Természetet és az ellenség földjét mint kiszolgáltatott nőt kell leigáznia, hatalma alá hajtania. A védekezésre kényszerült nemzeteknél a mozgósítás/leszerelés radikális változásainak hatását tompíthatja az a szimbolikus retorika, amely a nők családjuknak való alávetettségét hangsúlyozza nyomatékosan. Egy 1944-es amerikai porszívómárka reklámplakátja *Nők! – Bátorság!* szöveggel munkásnőt ábrázol, aki – karján kisgyermekével, lábánál pedig a szóban forgó porszívóval – bizakodva tekint a háború befejeztével elkövetkezendő, „strapáktól” mentes jövőbe. Mint antropológusok rendre megjegyzik: bármilyen katonai leszerelés esetén mindig az elnőiesedés rémképével fenyegetik a férfi népességet. Ez elleni védekezésül pedig a társadalom nem győzi újra meg újra hangsúlyozni, hogy az apának a családon belül domináns szerepkör jár, illetőleg

újraéleszti az olyan „férfias” tevékenységek kultuszát, mint a küzdősportok művelése.¹⁰

A „kettős spirál”-modell nem csak arra jó, hogy rámutasson: a nőt *mindig* egy számára kulturálisan kijelölt alárendelt pozícióval azonosítják. Arra is jó, hogy megmutassa: férfi-uralom esetében tény az is, hogy a nő nagy általánosságban a *Másik* szerepkörében jelenik meg.¹¹ (Amikor éppen „férfiaknak szánt” funkciót tölt be, ez persze nehezen világlik ki!) A francia ellenállási mozgalomban a nők gyakran azért bizonyultak sikeresebbnek a férfiaknál, mert a német katonák szemében „nőknek” bizonyultak, akikkel *nem úgy szokás bánni*, mint a férfiakkal, s így mentesültek az olyan motozástól, amelyen egy férfi biztosan fönnakadt volna. (Ami azt illeti, a háború után, amikor kitüntetések osztogatására került sor, a francia politikusok maguk is teljesen belefedkeztek abba, hogy *velük nem úgy szokás bánni, mint a férfiakkal.*)

Ha a „*Másikat*” látjuk benne, a nő – áttételesen – könnyen válhat a Férfi „jelölőjévé”. Lévi-Strauss arról ír, hogy minden társadalomban három „nyelv” létezik (ha úgy tesszük: három kommunikációs rendszer működik): verbális üzenetek; jószágok és szolgáltatások; nők.¹² A nőt kora gyermekkorától kezdve arra tanítják, hogy tetszeni akar-

jon. Meg is tanulja, hogyan kell! Inkább férfi-vágyakra felelő tükörképként kel életre, mintsem hogy saját mondanivalójának szerezzen érvényt. Háborús időkben a nőkre gyakran, előszeretettel bíznak ki-segítői szerepköröket, kommunikáció-közvetítéssel, -továbbítással kapcsolatos feladatokat. Meglepő gyorsasággal képesek új szerepeket elsajátítani: valószínűleg azért, mert jól érzik, hogy *identitásuk* nem a nekik kiosztott társadalmi szerepek betöltésén múlik. Új feladatkörökben a nők továbbra is szociális szolgáltatásnak minősíthető munkapozíciókat töltenek be. Eközben a spirál másik ágán helyet foglaló pozícióhoz képest alárendelt viszonyban maradnak. A társadalmi struktúra nyelvének nyelvtanában a nők sosem többek „segédigéknél”; akármilyen helyzet-tesztésekre kerül is sor, a szintaxis ugyanaz marad.

Lévi-Strauss ugyan csak metaforikusan beszél a nők „nyelvtani funkciójáról”, a háborús évek tapasztalatai alapján azonban kijelenthetjük: a modern nyugati társadalmakban elég egyértelműen szokás azt képzelni, hogy a nők legkivált a kommunikációban tudnak jeleskedni. Vera Laska saját, a keleti fronton végzett futárszolgálatának eseményeiről beszámoló emlékirataival¹³ egybevág a kötetünkben a nőknek a francia Ellenállásban való

részvételéről írt tanulmány. Ebből is az derül ki, hogy a nők nagyon gyakran futárként, összekötőként tevékenykedtek; üzeneteket kódoltak avagy dekódoltak, majd eljuttatták a megfelelő helyre. (Ami azt mutatja, hogy a nők rendkívül ügyesek mások által kidolgozott és ellenőrzött jelrendszerek kezelésében.) Ám az összekötői szerep arra is rávilágít, hogy a nőket nem szívesen engedték „akciókban” is részt venni. A szerepkészlet-kiosztásnak ez a bonyolultsága azt jelenti, újból végig kell gondolnunk: hogyan értelmezzük azt a tézist, hogy a korabeli diskurzus egyszerűen a háború „szolgálóleányának” lett volna tekinthető. Történelemszempontból nem elegendő szimplán csak rámutatunk a „kettős spirál” szerkezet létrejöttére. Gondosan tartózkodnunk illenék attól, hogy a nők a háborúban való részvételét olybá vegyük: belenyugodtak, hogy nekik csak a „Másik” szerepköre jut s olyan fajta passzív áldozatnak tekintsük őket, akiknek semmi szerepe, s így felelőssége sincs abban, hogyan alakul, mivé formálódik a viszonyrendszer.

A spirál-modellre „ráérző” látásmód lehetővé teszi számunkra, hogy még azok mögött a tényleges változások mögött is kimutathassuk a *kontinuitás* létét, amelyek a

háborús években *megváltoztatták* a nők életét. Kontinuitáson esetünkben azt értjük, hogy a nőkre kiosztott új szerepek mindvégig a férfi szerepköröknek vannak alárendelve. Nem csupán szimbolikus funkcióikat tekintve, de – általánosabb értelemben – annak az integratív célzatú ideológiának a logikája szerint is, amely megszabja, milyen tükrön keresztül illik munkájuknak értelmet tulajdonítani. A háborús években a nők számára rendeltetett ideológia megkérdőjelezhetetlenül nacionalista ihletettséggű. Szakszervezeti gyűléseken, ahol nőket érintő kérdések merülnek föl (akár szűken csak annak kapcsán, hogy alkalmazzák-e őket), rendre az a felfogás látszik érvényesülni, hogy a nők nem egyebek olyan háborús munkavállalóknál, akik – mit tesz Isten! – nőneműek. A francia Ellenállásban tevékenykedő zsidó nők saját magukat *francia* politikai szereplőkként azonosították. Steven Hause véleménye szerint az I. világháború Franciaországban (az állandó papírhány mellett) a nacionalista nyomásgyakorlásnak köszönhetően tette lehetetlenné a feminista mozgalom kibontakozását. Ha valaki *különbségekre* akart volna nyomtatékosan rámutatni, vagy potenciálisan „robbanást” okozó gender-specifikus célokat akart volna kitűzni, az *árulásnak* minősült volna. Mint

arra Yasmine Ergas – némileg hasonló értelemben – rámutat, amikor nőket *faji származásuk* okán próbálnak meg elnyomni, akkor tompul a gender-különbségek észlelésére mozgósítható érzékenységük. Még ha a maguk társadalmi csoportján *belül* a nők fölvállalják is a nőies szerepek betöltését (például a fegyvert fogott ellenállók élelmiszerral való ellátását, vagy az ipari munkahelyeken a könnyűipari munkafeladatok ellátását), *kifelé* mindenképpen szolidaritást kell mutatniuk a társadalmi csoporttal, melybe tartoznak.

Az ideológiai megszorításhoz időbeli megszorítások kellenek és szimbolikus különbségtevések. Franciaországban nők polgármesterré válhattak, az Egyesült Államokban meg szerelőmunkássá (de csak a mutatkozó *férfi* munkaerőhiány miatt megüresedett munkaposztok betöltésére, időlegesen). A polgárháborúkat és nemzeti felszabadító mozgalmakat jellemző kaotikus helyzetekben, amikor nem sokat számítanak a formális szabályok, a nők válllvetve harcolnak együtt a férfakkal, ahogyan azt Louise Michel is tette a párizsi Kommün idején. Amint azonban katonai jelenlétük *intézményesül*, azonnal megváltozik a kép. Mint azt Susan Gubar megjegyzi, az amerikai hadseregben a nők szoknyát viseltek, egyenruhájuk

gombjait pedig nem sas, hanem keselyű díszítette. A brit hadseregben a női önkéntesekre sohasem úgy néztek, mint „közvetlen harci cselekmények” résztvevőire, még azokra sem, akik a kifejezetten veszélyesnek bizonyuló légvédelmi ütegeknél teljesítettek szolgálatot. Az orosz nők a páncélosoknál, a légierőnél és a tüzérségnél igen csak jelentős mértékben vették ki részüket a harci cselekményekből, akár női, akár vegyes összetételű osztagokban. Az általános stratégiai értékrend azonban alárendelt szerepet tulajdonított tevékenységüknek: tábornokokot szállítottak repülőgépen, éjszakai támadásokban vettek részt, a döntően férfiak alkotta fegyveres kötelékek munkáját támogatva.¹⁴ Az I. világháborús angol hadseregben, Jenny Gould vizsgálódásai szerint, a harcoló csapatok létszámát mindig úgy alakították, hogy a nemek szerinti munkamegosztásban meg lehessen őrizni a hagyományos különbségeket.

A háború befejeztével az ideológia hangneme és fogalomkészlete megváltozhat ugyan, alapvető „üzenete” azonban változatlan marad. Jól mutatják ezt Maureen Honey elemzései arról, mily készségesen igazodtak a különféle magazinok az Egyesült Államok kormányzati elvárásaihoz, akár mozgósítani kellett a nőket, akár – ellenkezőleg

– demobilizálásuk volt a cél. A kormányzat szüzséket (és az őket életre keltő figurákat) kínált a magazinoknak, hogy segítsenek a közvélekedésnek irányt mutatni: melyek a nőkhöz illő (persze folyton változó) szerepkörök.¹⁵ A háborús évek retorikájának defenzív állampártisága helyébe a háború utáni éveké már egy korábbi helyzet pozitív szellemben fogant újjáteremtésére buzdít. Egy olyan állapotéra, mely a „szerves fejlődés” eredménye, s benne a nemek közötti „természetes” kapcsolatok aranykora éledhet újjá. Ezek a felhívások érzékeny húrokat pendíthettek meg. Azok a férjes asszonyok, akiknek zsonglőr-ügyességgel kellett lavírozniuk munkahelyi feladataik ellátása, és családjukkal szembeni kötelezettségeik között; akik a munkahelyen töltött fárasztó robot után mehetek végigállni a sort a boltban az élelmiszer fejadagért; akik nemcsak férjüktől voltak elszakítva, de talán gyerekeiktől is, mind örömmel fogadhatták a hagyományos munkamegosztás visszatértét; örülhettek a lehetőségnek, hogy újra biztonságot lehet teremteni annak a családi otthonnak a számára, melyet a háborús évek bombázásai sokat fenyegettek (s olykor föl is dúltak). Voltak, akik boldogan hagytak föl azzal, hogy éjszakai műszakba kelljen menniük egy nehézipari gyártelepre, s boldogan tértek vissza a

harmadik szektor kényelmesebb, védettebb munkaposztjaiba. Mindenképpen nagyon érzékenynek kell lennünk a retorikának mind politikai, mind pedig személyes implikációira. Jane Jenson felhívja a figyelmet, mily rendíthetetlen a kontinuitás a III. Köztársaság és a vichyi Franciaország politikai diskurzusában: csak nehogy a nők, pusztán annak okán, hogy nők, a számukra kedvező konszolidációs *szociális programok* megvalósítása során *új jogokra* tehessenek szert! A háború után a nemzet újjáteremtése megkívánta, hogy a társadalom képes lehessen a hazatérő katonák (valamennyien férfiak!) visszaintegrálására. A helyreállítás csillagászati költségei (s ez általános tapasztalat) konzervatív reakciókhoz vezetnek – akár politikai értelemben, akár szociálisan. A társadalmi rendnek a II. világháború okozta megbolydulása olyasvalamit eredményezett, amit Denise Riley találóan „túlnőiesítésnek” nevezett el. A fegyverszüneti tárgyalások megkezdése után igazzá lett, hogy „mindenki lép egyet” előrefelé a spirálon, ez azonban a visszafele lépést is jelentette.

Ami a historiográfiai nézőpontot illeti, a háborúval kapcsolatosan a „*plus ça change, plus c'est la même chose*” álláspontja az uralkodó.

A magunké, mely szerint a „ket-tős spirál”-modellben a strukturális kontinuitást kell nyomatékkal kiemelni, egyáltalán nem mond ellent ennek a felfogásnak, hogy tudniillik a háború nem változtatja meg a társadalmi és politikai rendet, csupán kiélezi annak feszültségeit. Az ideológiai struktúrák egyre intenzívebb befurakodása a háborús propagandába és az állam defenzív intézkedéseibe segít láthatóvá tenni, hogyan válik a *biológiai* nem *társadalmi* megítélése a politikai gondolkodás fontos paraméterévé. Ugyanakkor az is igaz, hogy a nők és a társadalmi változások tanulmányozásakor a háborús viszonyok megfigyelése nagyon is hasznos tud lenni, mert a háborúban „kicsapódnak” az ideológia és a neki ellentmondó tényleges tapasztalatok közötti összeegyeztethetlenségek. A *Blut und Boden* jelszavához képest a háborús erőfeszítések azt követelték a náci Németországtól, hogy a parasztokat *gyárakba* küldje dolgozni. Épp ily nehéz mutatványvá vált a nők identitását a *Kinder, Küche, Kirchen* referencia-pontok révén meghatározni.¹⁶ A háború felszínre hozza az államnak a nőkhöz való viszonyát, megváltoztatja a nőknek az anyagi termelésben betöltött szerepkörét, s ezáltal szükségképp újradefiniálja a nemek társadalmi szerepével kapcsolatos retorika és a konkrét feladatok a

nemeknek tulajdonított „megfelelő” kiosztása közötti kapcsolatot. Akár még azt is lehetővé teszi, hogy egy ilyen újfajta tudatosság birtokában képesek lehessünk *társadalmi konstrukcióként* észlelni a nemek közötti társadalmi különbségeket tematizáló diskurzust.

Meglehet – Sandra Gilbert és Susan Gubar próbálkozásai e téren reményt keltők –, a kulturális értelmezések egymásra rétegződő lenyomataiban talán egy új tudatosság nyomaira bukkanhatunk. Hogy milyen hatással voltak a világháborúk a világra, abban azért bizonyos különbségek kimutathatók. Az elsőt, az ún. „Nagy Háborút” a kortársak leginkább politikai vagy metafizikai szinten értelmezték („a civilizáció védelméért vívott” harcról beszéltek, vagy arról, hogy ez a háború „véget vet majd minden háborúnak”). Ez az értelmezés egymás mellett kínálta föl a nacionalista célkitűzéseket és a vallásos hit értékeit (a háború: maga az Apokalipszis; a kiontott véráldozat: megtisztulás). A szakadék, mely az absztrakt ideálok és a lövészárkokban folytatódó háború megélt tapasztalatai között húzódott, választóvonalat emelt a fronton lévők (döntő többségben *férfiak*) és az otthon maradtak (elsősorban is a *nők*) világszemlélete közé. A múlt időnek a „zárójelbe tett életet élők” által megélt

diszkontinuitása nemcsak férfiakra lehetett hatással (mint mondjuk a festő David Jones esetében), de – mint azt Vera Brittain példája is mutatja – a fronton szolgáltot teljesítő nőkre is. Miközben a háború megkérdőjelezte a családi értékeket, szemlátomást föl erősítette a *gender*-alapú identitások különbözőségét és *kumuláltan* élte meg az osztálykülönbségeket. Az I. világháborúban a sorkötelesek tömeges behívása „demokratizálhatta” ugyan a háborút, de a korszak szépirodalmi művei (és a propaganda-anyagok) az elesett férfiakat hőssé magasztosuló áldozatként mutatták be. Ez az eszményített individualizálás nagyjából meg is felel a Nagy Háború költészete hangvételének, mely egyszerre ironikus, s egyszeresmind szívbe markoló. Ugyanebben az időszakban olyan, nők által írt szövegek is születtek, amelyek egy „szűken középosztályi nők lakta” Hátország (*Herland*) eufóriás csoport-élményeit dicsőítették lelkesen, ahol a „kiválasztottak” védelmét – az Új Nő háború előtti diadalmas fölbukkanásának betetőzéséül – a fronton harcolók biztosítják. Ha azt vizsgáljuk, hogyan élték meg, hogyan érzékelték a nők az őket ért veszteségeket, azt találjuk, hogy e téren a hagyomány szentelte „női-es” értékek jutnak érvényre, illetve a nőknek a férfiakéhoz képest alá-

rendelt szerepbe való visszazorításának elfogadása. A nők – még azokban az országokban is, ahol a háború a legszörnyűbb gazdasági megrázkódtatásokat okozta (infláció, élelmiszerhiány, a lakás romba dőlte) – a veszteségeiket elsősorban érzelmi veszteségként tartották számon. Akik „nyertek” valamit a háború bekövetkeztéből, azt egyéni képességeiknek tudták be, és annak, hogy meg tudták őrizni független mivoltukat. A *veszteségeik*, melyeken megakadhatott a nyilvánosság tekintete, azonban olyan kontextusban mutatták meg őket a nagyközönségnek, mely arra helyezte a nyomatókat, mennyire mások létén múló, attól függő emberek: párjavesztett szerelmesként, gyászoló anyaként, megözvegyülteként. Röviden összegezve, bár a Nagy Háború bizonyos értelemben visszajára fordította a lövészárkok csapdájába esett és föláldozott férfiak, illetve a hátorszáiban maradt asszonyok közötti viszonyt, ezenközben újrafogalmazta a közöttük lévő másságot, és előkészítette a háború befejeztét követő nőellenes visszavágást, amelyről Gilbert írása számol be.

A II. világháború több okból is egészen más képet mutat. Marx szerint a történelem megismétli önmagát, ám másodjára elveszíti

tragikus fenségét, komédiává fajul. A háború szörnyűsége és abszurdba hajló vonásait a negyvenes-ötvenes évek szépirodalma (mely nagyon gyakran akasztófahumorral ábrázolja a háborút megélt s abban régi énünket kényszerűen elvesztő embereket) megvilágító erővel jeleníti meg. Amint arra Thomas Pynchon is, Paul Fussell is rámutatott: a „pásztorábránd” finomkodásait magára öltő homoerotika cinikus, agresszív, s hovatovább ebbéli mivoltát *büszkén* föl vállaló horrorrá formálódik át. Lásd ehhez Norman Mailer paradox kísérletét az emberi méltóságnak (és méltóságérzetnek) a háborúskodás „realista” bemutatása, illetve az obszcenitás révén történő felszámolására. Idézzük csak föl magunknak az amerikai tengerészgyalogosok híres mondatát (mely mögé akár Kékszakáll alakja is oda képzelhető): „Ha van már annyi, hogy menstruál, lehet nyugodtan tönkrebaszni”. Az ilyen, groteszkbe hajlóan erotikus töltésű erőszakkal érdemes szembe fordítani egy sor entellektüel hűvös elemzéseit. Olyan nők, mint Mary Beard vagy Virginia Woolf már jóval a háború kitörése előtt felismerték, hogy a militarista diskurzus, *természetéből adódóan* (s így mindkét oldalon egyformán) a nőgyűlölet közbeszéde. Hitler ideológiai offenzívája mindenki számára világossá tette: egymással versen-

gő diskurzrendszer (fasizmus, kommunizmus, liberalizmus) léte, fönmaradása forog kockán. Az első világégés az absztrakt idealizmus reakcióit váltotta ki. Így aztán előfordulhatott, hogy a másodikban – e hagyománnyal szembe fordulva – a politikai diskurz az államot *családként* igyekezett láttatni, hogy megszemélyesítve hozza közelebb az emberekhez – tompítva ezzel a háború okozta intenzív társadalmi fölfordulás feszültségeit. De az I. világháború vallási elemekkel átszínezett, hazafiaskodó militarizmusának nyomába lépő kiábrándulás a világ olyasfajta szemléleit, mint Vera Brittain, André Gide vagy Thomas Mann, arra készítette, hogy az új világháborúban az egymással szembenálló felek mindegyikénél igyekezzenek objektíven vizsgálni a háborús propaganda anyagait. (A dolog iróniája: ez a fajta *tudatos* hozzáállás járulhatott ahhoz, hogy kételkedni kezdjenek: tényleg érdemes-e bármiért is ilyen iszonyú, tragikus árakat fizetni?)

A nők öntudatra ébredésének, úgy látszik, mindegyik világháború más és más (talán egymásra épülően összegződni képes) aspektusait hívta életre. Ezt akár úgy is felfoghatjuk, hogy történeti egymást-követésükben a feminizmus különböző szakaszai kirajzolódásának lehetünk szemtanúi. Gilbert

provokatív módon foglalja össze, milyenek lehettek a fiatal brit nők tapasztalatai a *Grande Guerre* eseményeinek idején. A háborút „a nők minden kényszert, minden 'szabályt' fölrúgó viselkedésének fesztiváljaként”, egyfajta matriarchális társadalom tobzódásaként élték, élhették meg. Ahogyan az 1915-ben, Hágában megrendezett Nők Nemzetközi Békekongresszusán világosan kiderült, az I. világháború erősítette a női pacifizmusban való hitet. Ma már láthatjuk, persze, hogy a háború a különböző konzervatív nő-egyleteknek is „támaszául szolgált” és erősítette is ezek militarizmusát. (Hazafias angol nők a gyávaság jelképének tekintett fehér tollakkal „ajándékozták meg” azokat a hátországban maradt férfiakat, akikről úgy vélték, hogy besorozásnál alkalmasnak találtathattak volna.)¹⁷ Ám míg a középosztálybeli nők az I. világháború előestéjén még arra számítottak, hogy sokra menendő politikai és társadalmi sikerekkel fognak gazdagodni, a II. világháború előestéjén a gazdasági világválság visszaszorította a feminista mozgalmakat. Gubar szerint az 1930-as és 40-es évek ideológiai küzdelmei egy korai szakaszukban annak a patriarchalizmusnak a feminista kritikáját szorgalmazták, mely patriarchalizmus implicit formában nemcsak a fasiszta ideológiában

volt jelen, de a liberálisban is. 1938-ban Virginia Woolf úgy beszél a „családtisztelet” bénító hatásáról, mely az iskolai tanulmányokban is, a munkahelyi munkában is megbéklyózza a nőt, mintha valami mérgező bogárról beszélne. „Itt látjuk magunk előtt, még-csak-embrió-formában a teremtményt (kit – ha német vagy olasz földön járunk – Diktátornak szokásunk nevezni). Teremtményünk szentül hiszi, hogy egyedül neki van joga – teljesen mindegy, hogy e jogot Istentől vagy a Természettől eredezteti-e – más embereknek, mindegy, hogy kifélék, mifajták, férfiak-e vagy nők, előírnia, mint kelljen élniük, mit kelljen cselekedniük.” Az a nő, aki megküzd a munkához való jogáért, a szabadságért és az igazság érvényesítéséért, „a fasizmus és a náciizmus ellen harcol”, ha angolul, ha németül beszél is az.¹⁸ Azután azonban új ideológiai tudatosságuk arra vezetett egyes feminista gondolkodókat, hogy rádöbbenjenek a saját, asszimiláció-párti, illetve elkülönülést szorgalmazó céljaikon belül mutatkozó ellentmondásokra. A vezető feministák (és más gondolkodók is) elkezdtek a nemek közötti kapcsolatokról nem strukturális komplementaritásként beszélni, hanem az elidegenedés terminusaiban.

E tanulmányok igyekeznek nyomon követni a nők „tudatosságá-

ban” a két háború során bekövetkezett változásokat, de persze nem terjedhetnek ki minden vonatkozásra. Természetesen különbséget kell tennünk egy szellemi elit tudatos, átgondolt és artikulált érvélmódja és a nagy többség valószínűleg nem igazán végiggondolt tapasztalatai között. Jelentőségtelenek tűnik azonban, hogy az I. világháború évei során sok munkába álló nőnek már az is növelte az önbizalmát, hogy képesnek bizonyultak más fajta munkák elvégzésére is, mint amiknek elvégzése hagyományosan rájuk hárult. A Nagy Háború végeztével egyes országokban a nők számára kiküzdött politikai nyereség lehetővé tette *intézményes* képviselőjük olyan formáit, melyek aztán a II. világháborúban már ki is hathattak helyzetük alakulására. Ebben a második szakaszban a „befogadás” tessék-lássék engedményének taktikája jellemezte a változást nem jelentő változtatás szabálytalan folyamatát. Ebben az esetben is többnyire azok a nők vállalkoztak arra, hogy újfélé szerepköröket töltsenek be a munka világában, akik már korábban is munkavállalók voltak. A tíz legfontosabb termelési ágazatban végzett hivatalos felmérés arról számolt be, hogy a *háborús* munkaerőként számon tartott nők 75 százaléka egyáltalán nem szándékozott „viszszaadni” munkaposztját a háború-

ból visszatérő katonáknak.¹⁹ Ám az önmegvalósítás, függetlenség s felszabadultság öröme, amit a nők akár az első, akár a második nagy háborúban munkavállalásuk során átérezhettek, nem számított semmit, amikor el kellett távolítani őket, hogy a visszatérő férfiak számára fölszabadítsák a helyet. A nők nem voltak fontosak a politika számára, nem képviseltek szervezett erőt, mely segítene nekik megtartaniuk a gazdasági előnyöket, melyekhez korábban jutottak. Még kevésbé nyílt módjuk arra, hogy befolyásolhassák az uralkodó diskurzus terminusait. Tulajdonképpen megkockáztathatjuk: az egyik legfontosabb szempont éppenséggel a női szerveződések visszaszorítása volt, amit jól példáz, hogy a női szakszervezeti bizottságokat mindenütt a háborús termelés felügyeleti bizottságainak rendelték alá.

E könyv tanulmányai meghökentő élességgel mutatnak rá, mily sokfélék lehettek a nők háborús tapasztalatai: tevékeny szereplőként vagy áldozatként, munkavállalóként vagy megőzvegyült szerencsétlenként. Az üldözések áldozatai, mint azt Yasmine Ergas bemutatja, egészen másféle emberek voltak, mint a kibombázottak. Az is kiderül, hogy különbséget

kell tenni a fiatal, egyedülálló, illetve a kisgyermekük gondozásával bajlódó nők között, mivel még ha ugyanazt a munkát végezték is, ez egészen másként hatott ki mindennapi életvitelükre. Lehet, hogy a férfiak, a „veteránok” számára a háború közösségi férfiélményt jelentett, az *ugyanabba a közösségbe* tartozás „testmelegét”, a nőkről mindez sokkal kevésbé mondható el. Őket sokkal inkább megoszthatták háborús tapasztalataik privát aspektusai, nemkülönben – a háború után – az, hogy hogyan szorították vissza őket a privátszférába. Az I. világháborúban a hátszínről rajzolt kép – mint Gilbert kimutatja – döntően az otthon magára hagyott nő figuráját emeli ki. Ám a magukra hagyott, különböző társadalmi státusú nők között azért nagyon nagyok lehetnek a különbségek. A II. világháborúban a gyermekeiktől elválasztott asszonyok a „mobilitás” egészen sajátos stresszeit voltak kénytelenek megélni; akiket meg kibombáztak, egészen más fajta kihívásoknak kellett, hogy megfeleljenek, mint az Amerikai Egyesült Államokban élő nem irigylésre méltó helyzetű nőknek. Renate Bridenthal a német háziasszonyok szakszervezeti egyesüléseit elemző tanulmánya meggyőzően mutatja be, hogy a nők politikai elköteleződése számára sokféle tér nyílhatott: a háziasszony

erények kultusza egyként ölthetett militarista vagy pacifista arculatot. D'Ann Campbell könyve, a *Women at War with America*, pedig arra hívja fel figyelmünket, mennyire bonyolultak (és önmagukon belül mily ellentmondásosak) lehettek konkrétan az egyes nők háborús tapasztalatai. A nők világháborúk alatti helyzetének különböző változatairól mind az egyes országok szintjén, mind pedig a komparatív történettudomány módszertani eljárásainak megfelelően illenek kutatásokat folytatni, s azok eredményeiről számot adni.²⁰ Tegyük még hozzá ehhez: a férfi katonák (akiket nagyjából egyetemlegesen szoktunk a „hazaszeretet”, a „fegyverbarátság” vagy a „szenvedések hősiessége” nevű gyűjtőkategóriák alá beszuszakolni) is lehettek más- és másilyen félek. A német katonák számára az orosz front nem biztos, hogy pont ugyanazt jelentette, mint az amerikaiaknak a csendes-óceáni.

A nők és a férfiak megélt élet-tapasztalatai közötti különbség elemzése visszavezet minket ahhoz a kérdéshez, vajon nem leegyszerűsítő-e az elemzés középpontjába a *nemek* közötti összehasonlításra koncentrálni a modellt állítani. A kettős spirál-modell meghaladásához túl kell lépniünk a bináris elemzési modellekben való gondolkodáson. Legyen fülünk arra,

hogy képesek legyünk meghallani a történelmi tapasztalatok sokszólamúságát – különösen akkor, ha nők által megélt tapasztalatokról van szó. Legyen képességünk fölmérni, milyen szignifikáns változások következhetnek be a női élethelyzetekben. Föl kell hagynunk azzal a szokással, hogy a nőket azonosítjuk magával a nukleáris családdal. Figyelmünket azokra a bonyolult, majdhogynem családias struktúrákra is fordítanunk kell, amelyek hatást gyakorolnak emberek életére – férfiakéra és nőkére egyaránt. A háborúnak szentelt kutatások haszna akár az is lehet, hogy ráébresztenek: mennyire nehéz – és átértékelendő – feladat is az elemzésben a *gender*, a „társadalmi nem” logikájának engedelmessé válni. Ugyanis föltárhatja annak a retorikának a szerepét, *fontosságát*, mely meghatározza, milyennek látják magukat a nők – s milyennek látják őket mások. A háború mint olyan állapot, amikor a dolgok „nem a szokott módon működnek”, lehetővé teszi, hogy újraíródjék, kit milyen politikai, illetve gazdasági szabadságjogok illetnek meg; különösen könnyűnek bizonyulhat a társadalmi nemeket megillető jogok „újraírása”. Láttuk azonban, hogy a családközpontú organicista retorika képes lehet „üzenetének” olyan finom módosításaira, melyek beleszóllhat-

nak a folyamatok alakulásába. Fel kell tudnunk ismerni a társadalmi nemek különbözőségét sugalló képeket, s kritikailag elemezni, mi a tényleges szerepük a társadalmi diskurzusban.

Joan Scott arra ösztönözte a történészeket, hogy ne elégedjenek meg a nőkről frissen beszerzett adatok gyűjtögetésével (amivel az ún. „herstory” szolgál), vagy a nők társadalmi-gazdasági helyzetének olyasfajta elemzéseivel, melyek adataikat korábbról létező elemzési modellek függvényében értelmezik, hanem tekintsenek is mögéjük. Az ő felfogásában, a történésznek *minimum* (!) az a dolga, hogy megtanuljon új módon történelmet írni.

Nem tagadható, hogy a kötetben szereplő tanulmányok némelyike nem csupán arra nyújt lehetőséget, hogy új módon vehessük szemügyre a nők háború alatti sorsára vonatkozó „adatszerű” bizonyítékokat, hanem arra is, hogy finomabb elemzési kategóriákra tehessünk szert. A francia ellenállási mozgalomban részt vevő nőknek szentelt tanulmány például nemcsak új tényekkel, dokumentumokkal ismertet meg, hanem újraértékeli a politikai és a katonai tevékenység korábban érvényes szemléleti modelljeit is. Ez az új szemlélet elvárja

tőlünk, hogy ne csak a „teljes munkaidőben” folytatott tevékenykedést tekintsük az ellenállási mozgalomban való részvételnek, hanem a „részmunkaidőt” is, meg az otthoni házimunkát is (ahogyan egyébként az a kapitalizmus elemzése során általában is joggal elvárható lenne). Az ellenállási mozgalom tanulmányozása annak kényszerű tudomásul vételét is jelenti, hogy ne csak a pártokban vagy kapcsolati hálókból folytatott tevékenységet, hanem az egyes emberek konkrét tetteit (akár például a *hallgatásukat*) is politikai megnyilvánulásnak tekintsük. Más tanulmányok arra hívják fel a figyelmünket, hogy a család nem egyszerűen pusztán biológiai egység. Van egy állam, mely óvja, támogatja (és manipulálja!), s háborúk idején magára vállalja az apa szerepkörét. A személyes, a társadalmi és a politikai kategóriák átmetszik egymást, egymásba vegyülnek.

A nők középpontba állítása kikényszeríti, hogy fölülvizsgáljuk a ránk örökül hagyott történelmi fogalmak hierarchikus rendszerét. A háborúval foglalkozó munkák minden más témájú történelmi elemzésnél jobban beleütköznek a „magas politikába”, illetőleg abba az úgynevezett „fejlődéstörténetbe”, amit – jobb szó híján – *a nyilvánosság szeme elé táruló gazdaságtörténetnek* nevezhetünk. Mindkettő lá-

tásmódját tipikusan egyfajta „férfi nézőpont” szabja meg. (Az, ahogyan a történészek előszeretettel a hivatalos archívumokban tárolt adatokra támaszkodnak, illetve a közélet vezéralakjainak visszaemlékezéseire, legalábbis ezt látszanak alátámasztani.) Ha a nőknek a háborúval kapcsolatos helyzete után nyomozunk, a *mentalitások* fontossága fölsorakozik az ideológiáké mellé, s egymást támogatva igyekeznek helyébe lépni a diplomácia- és a hadviselés-történetre összpontosító historiográfiának. A nőket középpontba emelő *oral history* nemcsak visszatükrözi, de át is írja múltunk mitológiai lenyomatait. Annemarie Tröger a háborús visszaemlékezések metaforikus jelentéstartalmát elemző esszéje arra világít rá, hogy a politikai változás, a mozdulatlanság vagy az ellentmondó helyzetek hogyan érthetők meg sokkal inkább azon diskurzus természetének elemzéséből, amelyben a nők is, a férfiak is kritikus szerepet töltenek be, mint a tárgyi valóság vagy a politikai „kontinuitások” fogalmi keretei között maradván, ahol persze a férfiak értelmezései vannak előnyben.

A politikai történetírás hajlamosnak mutatkozott arra, hogy a háborúnak a *nőkre gyakorolt* hatását vizsgálja, s így egy olyan szemléletnek kedvezzen, mely a nőket passzív objektumoknak véli. Nem

vitatjuk: a nőket lehet olyan „címkének” tekinteni, olyan „objektumnak” látni, amelyet férfiak egy csoportja abból a célból használ, hogy másokat megtévesszen. De azzal, hogy elsősorban áldozat-szerepükre összpontosítottak, s nem arra, hogy tevékeny szereplők, a tudósok „fölmenni” igyekeztek a nőket, s így kiiktatni őket a történelemből. Megkockáztatjuk: az a hagyományos nézőpont, mely a nőkben a történelem vak erőinek tehetetlenül kiszolgáltatott passzív áldozatokat kíván látni, valószínűleg abból a felfogásból táplálkozik, hogy a nők tevékenységformáit és kultúrájukat egészen – azaz minden vonatkozásában – a férfiakéinak rendeljük alá; ami különösen kártékony megnyilvánulása annak, ahogyan a kettős spirál modell működni képes.

Amikor a háborút ideológiai összecsapásként fogjuk föl, nem pedig a szó szoros értelmében vett fizikai tevékenységek merő sorozatának vagy diplomáciai események egymásutánjának, akkor – mint Cynthia Enloe ezt 1984-ben a Harvardon a nőkről és a háborúról rendezett konferencia során kifejtette – lényegében nem teszünk mást, mint átdefiniáljuk időbelisége érvényességének kiterjesztését. A nőkre nem olyan időhatárokon belül gyakorol hatást egy háború, mint ahogyan azt a hagyományos

történettudomány szokásosan elképzeli. A nők szempontjából ez az időszak jóval megelőzi, s jóval meg is haladja a formális hadi események bonyolódását. A „férfias” szemléletű történetírás a szorosan vett háborús eseményekre fektet súlyt. A nők időfelfogása sokkal közelebb áll ahhoz, amit Bergson *durée*-ként definiált. A háborús veszteségeket a „férfias szemlélet” sokkal inkább statisztikai táblázatokba foglalja össze, mintsem olyan tanulmányokban elevenítené meg, amelyek azt fejtegetnék, mik is a hosszú távú pszichológiai (nemkülönben gazdasági) következményei egy gáztámadás elszenvedésének vagy a nyomorékká válásnak. Annak feminista logikájú újragondolása, hogy a háborúban *hogyan is múlik az idő*, jóval érzékenyebbé teheti a háborús történetírást a férfiak és nők megélte tapasztalatok valamennyi fajtájának értelmezésére és megértésére. Ami érvényes a történelmi időre, az érvényes lehet arra is, amit a történelem térbeli kiterjedésével kapcsolatban gondolunk. Túl kell lépnünk a kivételes, „följegyzésre érdemes” tényeken, amelyek valamely kitüntetett katonai frontszakaszon estek meg, nyilvánosság által számon tartott, intézményesen definiált terepeken. El kell jutnunk a magánélet helyszínéig, illetve a gondolataink benépesítette tájakig is.²¹

Ha bizonyos kulturális jelenségeknek (mint amilyen például a korábbiaknál nagyobb jelentőséget tulajdonítunk, elkezdjük másmilyennek látni a történelmet. Ha a II. világháború valamennyire ideológiai csatateréken is zajlott, akkor arról is tudnunk kell valamit, hogy mi zajlott a férfiak és nők fejében. Ha pedig ezt megismerni törekszünk, megváltozik az események kronológiája, s megváltozik az is, mit gondoljunk a kauzális történelmi összefüggésekről. Olyan szavak, mondatok, cselekedetek, melyek a korábbi történetírás számára marginális jelentőségűnek látszottak, most egyszerre az érdeklődés középpontjába kerülnek. Olyan társadalmi csoportokkal is megtörténhet ez, például a nőkkel, melyekről korábban azt gondolták, szerepük csupán marginális jelentőségű. Walter Benjamin azt írja valahol, hogy az ember ne abba kapaszkodjék bele, amit „tud”. Az *improvizációban rejlik az erő!* Mint fogalmaz: „ne a jobb kezedet lendítsd összevissza, hanem, meglepetésre, üss balkézvel!” A nők háborús szerepével foglalkozó történészek is így kell tennie. Balkézvel, meglepetésszerűen ütni, de pontosan, hatásosan.

FORDÍTOTTA LÉDERER PÁL

1. Arthur Marwick: *The Deluge. British Society and the First World War*, 1965. Új kiadása, New York, Norton, 1970, 94., 97.
2. Cynthia Enloe könyve (*Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives*. Pluto, 1983) részletekbe menően követi nyomon a nők katonai szervezetekhez fűződő viszonyának bonyolult – egyszerre kizsákmányolást, ugyanakkor kirekesztést tartalmazó – alakulását. Az Egyesült Királyság, amint azt Jenny Gould a „Women's Military Services in First World War Britain” című tanulmányában kimutatta, a WAAC-t (*Women's Army Auxiliary Corps*) 1917-ben hozta csak létre, nagyon komoly viták és ellenkezések után. Habár az Egyesült Államokban a *U.S. Army and Navy Nurse Corps* csak a II. világháború során nyert reguláris katonai státust, a kommunikációs hálózatban alkalmazott *yeomanette*-eknek és *marinette*-eknek (azaz „önkénteskéknek” és „matrózlyánykáknak”) már a Nagy Háború idején kijárt a katonai rangjelzés. Lásd Martin Binkin – Shirley J. Bach: *Women and the Military*. Washington D.C., Brookings Institution, 1977, 5.
3. „Elles étaient dans la Résistance”. *Re-pères*, 1983, 9–12., valamint „L'Association nationale des Anciennes Déportées et Internées de la Résistance”. *Mémoires de la Seconde Guerre Mondiale* (Actes du Colloque de Metz, 6–8 Octobre 1983). Ed. Alfred Wahl, Metz, CRHC de l'Université de Metz, 1984. 161–176.
4. Sherry B. Ortner: „Is Female to Male as Nature Is to Culture?” In Michelle Zimbalist Rosaldo – Louise Lamphere (eds): *Woman, Culture, and Society*. Palo Alto, Stanford University Press, 1974, 67–87.
5. Kontrafaktuálisan érvelhetnénk persze úgy is, hogy a már a háborút megelőzően fejlődésnek indult iparágak dinamikája volt az, ami óhatatlanul háttérbe szorította az olyan hagyományosan női munkaerőt foglalkoztató iparágakat, mint amilyen a textilipar volt.
6. Milkman a kötetben szereplő tanulmányában is, *The Dynamics of Segregation by Sex during World War II* című könyvében is (Champaign, University of Illinois Press, 1986) ilyen következtetésre jut. Lásd még Karen Beck Skold: „'The Job He Left Behind'. American Women in the Shipyards during World War II” című tanulmányát, in Carol R. Berkin – Clara M. Lovett (eds): *Women, War and Revolution* (New York, Holmes and Meier, 1980). E fontos könyv szintén a változtatás és a tudatosság minket alapvetően foglalkoztató problémáit boncolgatja. Lásd még Penny Summerfield: *Women Workers in the Second World War. Production and Patriarchy in Conflict* (London, Croom Helm, 1984); Sheila Lichtman: *Women at Work, 1941–1945. Wartime Employment in the San Francisco Bay Area* (Ann Arbor, Mich.: University Microfilms, 1982); J. I. Trey: „Women in the War Economy: World War II.” *Review of Radical Political Economics* 4 (1972), 41–57.

7. *L'Érotisme*. Éditions de Minuit, 1957; magyarul: Georges Bataille: *Az erotikus*. Nagyvilág Kiadó, 2001.
8. Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory* (New York, Oxford University Press, 1978). Lásd még a kötetben Michelle Perrot: „The New Eve and the Old Adam” tanulmányát arról, hogyan készítette fel a háborúra a férfiassági próbatétel. Lásd ugyancsak Klaus Thewelein klasszikus beszámolóját a német katonák szexuális fantáziálgatásairól: *Männerphantasien*, 2 kötet (Frankfurt am Main, Roter Stern, 1977–78).
9. Neil Hertz: „Medusa’s Head: Male Hysteria under Political Pressure”. *Representations*, 1983 (4), 27.; illetve Catherine Gallagher erre reagáló kiegészítő válaszáat ugyanitt 57.
10. Richard Sipes: „War, Sports and Aggression: An Empirical Test of Rival Theories”. *American Anthropologist* 75 (1973, Február), 64–86. Eric Leed tagadja, hogy léteznék ilyen „drive-kisülés” elmélet, ő azzal érvel, hogy a „liminális” figurának teret kínáló képek és retorika működhetnek úgy társadalmilag, mint ami a szabályok áthágásának tapasztalatait közvetíti, illetve azt, hogy a férfiak *hazatérnek* a háborúból. Lásd *No Man’s Land: Combat and Identity in World War I*. (Cambridge, Cambridge University Press, 1979).
11. Lásd Simone de Beauvoir: *A második nem* (fordították: Görög Livia, Somló Vera), Gondolat Könyvkiadó, 1969. „Bevezetés”.
12. Claude Lévi-Strauss: *Structural Anthropology* (New York, Doubleday/Anchor, 1967, 289.). Ugyanebben a kötetben másutt Lévi-Strauss megjegyzést fűz ehhez a metaforához: „Az embernek célszerű észben tartania, hogy azok a folyamatok, melyek révén a fonémák és szavak (...) merő jelekké redukálódtak, a nők vonatkozásában egészen másképp működnek. A szavak ugyanis nem beszélnek, a nők viszont igen; jelek létrehozóiként a nők sosem redukálhatók merő szimbólummá vagy ajándékká.” (60.)
13. Vera Laska (ed.): *Women in the Resistance and in the Holocaust: The Voices of Eyewitnesses* (Westport, Conn: Greenwood Press, 1983).
14. Kazimiera Janina Cottam: *Soviet Airwomen in Combat in World War II* (Manhattan, Kansas Military Affairs, 1983); Binkin és Bach, *Women and the Military*, 124–125.
15. Maureen Honey: *Creating Rosie the Riveter: Class, Gender, and Propaganda during World War II* (Amherst, University of Massachusetts Press, 1984). Gilbert és Gubar kötetünkben található tanulmányai a propaganda és a közbeszéd diskurzusainak összefüggéseit érintik. Értékes információkat tartalmaz Michele Shorer: „Roles and Images of Women in World War I Propaganda”, *Politics and Society* 5 (1975) 469–486.; Leila Rupp: *Mobilizing Women for War: German and American Propaganda 1939–1945* (Princeton: Princeton University Press, 1978); Susan Hartman: „Prescriptions for Penelope: Literature on Women’s Obligations to Returning World War II Veterans”, *Women’s Studies* 5 (1978), 223–239.; illetve Karen Anderson:

- Wartime Women: Sex Roles, Family Relations, and the Status of Women during World War II* (Westport, Conn: Greenwood Press, 1981).
16. Claudia Koonz: „Mothers in the Fatherland: Women in Nazi Germany”. In Renate Bridenthal – Claudia Koontz (eds): *Becoming Visible: Women in European History* (Boston: Houghton Mifflin, 1977), 445–473.
 17. Mint arra Barbara J. Steinson rámutat, az óvó-védő feminizmusról vallott elképzelés nem értelmezhető egyértelműen. Egyaránt köthető a pacifizmushoz is, a militarizmushoz is. Lásd „’The Mother Half of Humanity’: American Women in the Peace and Preparedness Movements in World War I.” In Berkin – Lovett (eds): *Women, War and Revolution*, 259–284.
 18. Lásd *Three Guineas*. San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1966, 53.
 19. Lásd Ruth Milkman tanulmányában a U.S. Women’s Bureau, 209-es számú jelentését: *Women Workers in Ten War Production Areas and Their Postwar Employment Plans* (1946). Ez a mutató szignifikánsan magasabb, mint a Skold által közölt, mely szerint Németországban a Kaiser hajódokkjáiban a nők 50 százaléka nem kívánta a háború végeztével otthagyni a munkahelyét. Lásd „The Job He Left Behind”, Berkin – Lovett (eds): *Women, War, and Revolution*, 55–75. A demobilizációhoz lásd Sheila Tobias – Lisa Anderson: *What Really Happened to Rosie the Riveter: Demobilization and the Female Labor Force* (New York: MSS Modular Publ., 1974).
 20. Renate Bridenthal: „’Professional’ Housewives: Stepsisters of the Women’s Movement”. In Renate Bridenthal – Athina Grossmann – Marion Kaplan (eds): *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany* (New York: Monthly Review Press, 1984), 153–173. E válogatásban szerepel példa országos adatfelvételre is. D’Ann Campbell könyve, a *Women at War with America: Private Lives in a Patriotic Era* (Cambridge: Harvard University Press, 1984) nyomtatékkal mutatja be a nők háborús tapasztalataiban mutatkozó különbséget.
 21. Nők emlékiratai már föltárták előttünk a háborús ökológia határait. A nyilvános és a privát közötti határvonalak még akkor is érvénytelennek bizonyulnak, ha ez nem rendszerezett és analitikus módon következik is be. Lásd Dominique Veillon: „Résister au féminin”. *Pénelope* 12 (1985), 87–92. Veillon előadása a II. világháború *oral history*jéről (melyet az Institut d’Histoire du Temps Présent által szponzorált konferencián adott elő 1986. június 20-án) kitér annak elemzésére, hogyan olvadnak egymásba a személyes emlékek és a társadalmi fikciók.

VIDÍTÓ KEDVEZMÉNYEK!

Ne búsuljon tovább!

A Magyar Narancs-olvasókártyával akár több ezer forintot is spórolhat kedvenc helyein.

Rendelje meg most **11 288 forint kedvezménnyel*** mindössze 19 860 forintért a Magyar Narancsot, és legyen Ön a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító „Olvasókártya”!

Már csak ezért is érdemes egy évre előfizetni!

*Az áruspéldányhoz képest.

Az előfizetés lejártáig 20% kedvezményt nyújt:

Bethlen Téri Színház • Cirko-Gejzír • Fonó
Budai Zeneház • Írók Boltja • Jurányi
Produkciós Közösségi Inkubátorház • Kátona
József Színház és Kamra • Ludwig Múzeum
• Nemzeti Táncszínház • Örkény Színház •
Petőfi Irodalmi Múzeum • Székéni Színház •
Trafó • Zsolnay Örökségkezelő (Pécs)

10% kedvezményt nyújt:

Tranzit Art Café

7% kedvezményt nyújt:

Líra Könyvesboltok

magyarnarancs.hu/elofizetes

MAGYARNARANC'S

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.

Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:

1089 Budapest,
Rezső tér 15.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
6300 Ft, fél évre **10 800 Ft**,
egy évre pedig **19 860 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

